

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΕΠΙΜΕΛΗΤΗ

Το 2004 συμπληρώθηκαν διακόσια χρόνια από τον θάνατο του μεγάλου γερμανού φιλοσόφου Ιμμάνουελ Καντ (1724-1804). Η ανακήρυξη του έτους αυτού σε «έτος Καντ» ήταν μια ευκαιρία για τη διεθνή φιλοσοφική κοινότητα να υπογραμμίσει το γεγονός ότι ο Καντ παραμένει επίκαιρος και ότι συνεχίζει να προκαλεί το αμείωτο ενδιαφέρον των μελετητών, προσφέροντας γόνιμα ερεθίσματα για την κριτική και την περαιτέρω ανάπτυξη του νεωτερικού φιλοσοφικού στοχασμού. Για πολλούς φιλοσόφους και σχολιαστές του θα πρέπει μάλιστα να θεωρηθεί ως ο κατεξοχήν φιλόσοφος της νεωτεριότητας, εκείνος που με την «κοπερνίκεια στροφή» του στον στοχασμό δημιούργησε μια ρήξη με το παρελθόν, τέτοια ώστε να αρκεί συχνά ο χαρακτηρισμός μιας θεώρησης ως «προκριτικής» προκειμένου να καταταγεί στις «γνωσιοθεωρητικά αφελείς», αμφιλεγόμενες και, τελικά, ως προς την αξίωση καθολικότητάς τους «δογματικές» και άρα απορριπτέες θεωρίες.

Πράγματι, με την κριτική του Λόγου, ο Καντ χάραξε τον δρόμο ενός συγκεκριμένου, ειδικά νεωτερικού τρόπου του φιλοσοφείν, και όρισε τις θεμελιώδεις δομικές συνιστώσες της νεωτερικής έννοιας του Λόγου. Ακόμα κι αν η υπεράσπιση της συμβολής του στην αποσαφήνιση της «θεωρητικής χρήσης» του Λόγου έχει καταστεί μια υπερπολύπλοκη υπόθεση, καθώς για πολλούς φαίνεται να τίθεται υπό αμφισβήτηση από την εξέλιξη που γνώρισαν από την εποχή του Καντ έως σήμερα οι φυσικομαθηματικές επιστήμες, δεν ισχύει το ίδιο για την «πρακτική χρήση» του Λόγου ή για τη θεωρία του Καντ για τις αναστοχαστικές κρίσεις. Έννοιες όπως ο ηθικός νόμος, η αυτονομία και η ελευθερία, τα ηθικά συναισθήματα, το δίκαιο και τα δικαιώματα, κλπ. κλπ.,

φαίνεται να μην έχουν χάσει τη δύναμή τους να συνεισφέρουν στην αποσαφήνιση της σύγχρονης ηθικοπρακτικής και δικαιοκίης αυτοκατανόησής μας, ενώ η τεολογία που αναπτύσσεται στην τρίτη *Κριτική* διατηρεί ακέραιη τη σημασία της για τη συγκρότηση της αισθητικής και της φιλοσοφίας της τέχνης, καθώς επίσης και της επιστημολογίας των κοινωνικών επιστημών, της ερμηνευτικής φιλοσοφίας, και, ενδεχομένως, μιας μη δογματικής κατεύθυνσης στη φιλοσοφία της ιστορίας.

Έτσι, η διεθνής φιλοσοφική κοινότητα τίμησε το έτος Καντ με μια σειρά ειδικών εκδόσεων αλλά και με πλήθος συνεδρίων και εκδηλώσεων που έλαβαν χώρα σε ολόκληρο τον κόσμο, αφιερωμένων στο καντιανό έργο και στην επίδρασή του στη φιλοσοφική και επιστημονική σκέψη, και γενικότερα στην ανάπτυξη του δυτικού πολιτισμού. Είναι δε ιδιαίτερα ευτυχές το γεγονός ότι η χώρα μας συνέβαλε επίσης ενεργά στη σχετική συζήτηση με συνέδρια που οργανώθηκαν από φιλοσοφικά Τμήματα και Τομείς ή από άλλους συνάδελφους φιλοσόφους, στο Πανεπιστήμιο Πατρών, στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, και βέβαια στο Πανεπιστήμιο Κρήτης. Έτσι, με αφορμή το «έτος Καντ», το Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης οργάνωσε Διεθνές Συμπόσιο Καντ στις 29-31 Οκτωβρίου 2004, στο Ρέθυμνο. Το συμπόσιο είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς επικεντρώθηκε σε ζητήματα καντιανής πρακτικής φιλοσοφίας και ειδικά στη σύνδεση της καντιανής ηθικής με τη θεωρία της πράξης και την κοινωνική φιλοσοφία, τη φιλοσοφία της ιστορίας και της θρησκείας. Πρόκειται για θέματα τα οποία βρίσκονται για άλλη μια φορά σήμερα στο επίκεντρο της διεθνούς φιλοσοφικής συζήτησης καθώς η καντιανή πρακτική φιλοσοφία δεν έχει πάψει να τροφοδοτεί τον προβληματισμό γύρω από το νόημα της σύγχρονης ηθικοπολιτικής μας γλώσσας.

Δεν είναι μόνο οι πολύ γνωστές προσπάθειες του Τζων Ρωλς ή του Γιούργκεν Χάμπερμας και των μαθητών τους να συγκροτήσουν μια σύγχρονη πολιτική φιλοσοφία, μια θεώρηση της δικαιοσύνης ή του κράτους δικαίου που να ακολουθεί την καντιανή κατεύθυνση μιας κανονιστικής θεωρίας ικανής να θεμελιώσει τις βασικές αρχές ενός σύγχρονου κράτους με αναγνώριση των ατομικών δικαιωμάτων, με

σεβασμό στο πρόσωπο του κάθε πολίτη και με κοσμοπολιτική προοπτική. Από τα μέσα του περασμένου αιώνα υπήρξε επίσης μια αναβίωση του ενδιαφέροντος και μια έντονη συζήτηση γύρω από την καντιανή ηθική φιλοσοφία υπό την έννοια της προσφυγής στα ηθικοφιλοσοφικά κείμενα του Καντ –ιδιαίτερα στα παραμελημένα έως τότε κείμενα για τη *Θρησκεία*, τη *Μεταφυσική των ηθών*, την *Ανθρωπολογία* στον βαθμό που αφορά ζητήματα ηθικής κλπ.– προκειμένου να βρεθούν εννοιολογικά μέσα για την αποσαφήνιση σύγχρονων ερωτημάτων σχετικά με το νόημα του ηθικού νόμου και της ανθρώπινης ελευθερίας, την ηθική ευθύνη για τις πράξεις μας, τον ρόλο των ηθικών συναισθημάτων, την έννοια της αρετής κλπ.

Έτσι, με δεδομένη αυτή την κατάσταση αναθέριμανσης της σύγχρονης συζήτησης γύρω από την καντιανή πρακτική φιλοσοφία, στο Συμπόσιο του Πανεπιστημίου Κρήτης έγκυροι έλληνες και ξένοι μελετητές του καντιανού έργου ανέπτυξαν πλούσιους προβληματισμούς σχετικά με την ιστορία του, αλλά και σχετικά με τη σημασία του για μας σήμερα. Η ιδέα της έκδοσης του παρόντος τόμου ξεκίνησε βέβαια με αφορμή τις εργασίες του Διεθνούς Συμποσίου Καντ, αλλά ως τελικό αποτέλεσμα τις ξεπέρασε, καθώς τα κείμενα που περιλαμβάνει είτε συμπληρώθηκαν και βελτιώθηκαν με βάση και τις σχετικές συζητήσεις είτε γράφτηκαν ειδικά γι' αυτόν, ανεξάρτητα από τις αρχικές εισηγήσεις. Η διαφοροποίηση του υλικού που παρουσιάζεται εδώ από εκείνο του συμποσίου καθρεπτίζεται και στην οργάνωσή του σε ενότητες, η οποία δεν έχει πλέον καμία σχέση με τη διάθρωση του δευτέρου. Με αυτή την έννοια πρόκειται για ένα παραπέρα βήμα εξέλιξης του σχετικού προβληματισμού, γι' αυτό και επιλέξαμε να μην κάνουμε μια κλασική έκδοση πρακτικών, αλλά να δημοσιεύσουμε έναν ανεξάρτητο συλλογικό τόμο.

Η διαφοροποίηση του παρόντος τόμου από το υλικό που παρουσιάστηκε στο συμπόσιο δεν έχει μόνο θετικό πρόσημο, αλλά και αρνητικό. Υπάρχει μία τουλάχιστον σημαντική έλλειψη, η οποία μάλιστα συνδέεται με μια μεγάλη απώλεια για την επιστημονική κοινότητα, εκείνη του Κοσμά Ψυχοπαίδη, ο οποίος είχε συμμετάσχει στο συμπόσιο. Η ομιλία του βρέθηκε στα κατάλοιπα χειρογράφα του, αλλά δυστυχώς όχι σε δημοσιεύσιμη μορφή ώστε να μπορέσει να συμπε-

ριληφθεί στον τόμο. Υπάρχει, τέλος, άλλη μια ατυχής διαφοροποίηση σε σχέση με το συμπόσιο, η οποία πρέπει να αναφερθεί. Σύμφωνα με το αρχικό σχέδιο της έκδοσης, την επιμέλεια θα αναλαμβάνανε συλλογικά τα τρία μέλη της οργανωτικής επιτροπής του Συμποσίου (Κ. Ανδρουλιδάκης, Κ. Καβουλάκος και Κ. Σαργέντης). Ωστόσο, οι συγκυρίες της ακαδημαϊκής ζωής και ο μεγάλος φόρτος εργασίας σε συνδυασμό με τις στενές προθεσμίες για την επεξεργασία και ολοκλήρωση του τόμου δεν επέτρεψαν την πραγματοποίηση αυτής της συνεργασίας. Παρ' όλα αυτά θεωρώ την παρούσα συλλογή δοκιμίων ως μια ουσιαστική συμβολή της φιλοσοφικής κοινότητας του Πανεπιστημίου Κρήτης στην ενίσχυση της ελληνικής συζήτησης για τη νεωτερική φιλοσοφική παράδοση και βέβαια ειδικά για τον Καντ.¹ Λαμβάνοντας αυτό ως δεδομένο, ανέλαβα την ευθύνη να φέρω σε πέρας το έργο της επιμέλειας.

Ο τόμος χωρίζεται σε τέσσερις συστηματικές ενότητες που θέλουν να δώσουν τουλάχιστον μια ιδέα για το εύρος των σύγχρονων ηθικο-φιλοσοφικών προβληματισμών που εκκινούν από το έργο του Καντ, να θέξουν το ζήτημα της σύνδεσης της καντιανής ηθικής φιλοσοφίας με αντικείμενα όπως η φιλοσοφία της θρησκείας, η πολιτική φιλοσοφία και η φιλοσοφία της ιστορίας και, τέλος, να υποδείξουν αντινομίες και προβλήματα της καντιανής φιλοσοφίας, η επίλυση των οποίων ενδέχεται να παραπέμπει ακόμα και πέρα απ' αυτή την ίδια. Έτσι, η πρώτη ενότητα αναφέρεται σε σύγχρονες συζητήσεις με αφορμή την καντιανή ηθική· η δεύτερη ενότητα αναφέρεται ειδικότερα στην κριτική υπεράσπιση της ηθικής του Καντ απέναντι σε κριτικές που της

1. Σ' αυτό το έργο δεν είμαστε, ευτυχώς, μόνοι μας, όπως φαίνεται από τα αφιερώματα και τους τόμους που έχουν δημοσιευτεί ή ετοιμάζονται προς δημοσίευση. Βλ. το αφιέρωμα στον Καντ στα *Αξιολογικά* 13 (2000), το «Αφιέρωμα στην Κριτική της κριτικής δύναμης του Ιμμάνουελ Καντ», *Υπόμνημα* 1 (2004), και το «Αφιέρωμα στον Ιμμάνουελ Καντ», *Νέα Εστία* 1773 (Δεκέμβριος 2004). Επίσης οι διοργανωτές των συνεδρίων Καντ που έγιναν στη χώρα μας το 2004 ετοιμάζουν σχετικά αφιερώματα και συλλογικούς τόμους. Από το Συνέδριο της Αθήνας: αφιέρωμα για την *Αιώνια ειρήνη* του Καντ στα *Σύγχρονα Θέματα*: από το Συνέδριο του Τμήματος Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου της Πάτρας: *Καντ, Λόγος και εποπτεία*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Πάτρας· και από το Συνέδριο του Τομέα Φιλοσοφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων: *Πρακτικά Συνεδρίου Ιμμάνουελ Καντ*, Νήσος.

αποδίδουν φορμαλισμό και αντιευδαιμονισμό· η τρίτη ενότητα αφορά τη σύνδεση της ηθικής θεωρίας του Καντ με τη θρησκεία και την πολιτική· ενώ η τελευταία, τέταρτη ενότητα θέλει να υποδείξει εσωτερικές εντάσεις της καντιανής φιλοσοφίας και καντιανές στρατηγικές αντιμετώπισής τους, καθώς και να διανοίξει κάποιες προοπτικές για την αντιπαράβολή της κριτικής φιλοσοφίας με άλλες φιλοσοφικές κατευθύνσεις της νεωτερικότητας.

Η πρώτη ενότητα («Ο Καντ στη σύγχρονη ηθικοφιλοσοφική συζήτηση») περιλαμβάνει τρία κείμενα που αντιστοιχούν σε τρεις διαφορετικές σκοποθεσίες και στις αντίστοιχες χρήσεις των σύγχρονων συζητήσεων σχετικά με την ηθική φιλοσοφία του Καντ. Την ενότητα ανοίγει ο Στέλιος Βιρβιδάκης, με μια συμβολή που έχει –όπως σημειώνει και ο ίδιος– «περισσότερο συστηματικό ... παρά εξηγητικό» στόχο. Συγκεκριμένα ο Βιρβιδάκης θέτει απευθείας το ζήτημα της κατάλληλης ερμηνείας της καντιανής ηθικής προκειμένου αυτή να καταστεί γόνιμη για μια *κανονιστική θεωρία* προσαρμοσμένη στις σημερινές ανάγκες και φιλοσοφικές προϋποθέσεις. Ο προβληματισμός του όσον αφορά τα «προβλήματα ερμηνείας και εφαρμογής της καντιανής ηθικής φιλοσοφίας» αναπτύσσεται γύρω από τους δύο θεμελιώδεις για κάθε ηθική θεωρία άξονες της μεταηθικής και της κανονιστικής ηθικής. Ως προς τον πρώτο άξονα, ο συγγραφέας εξετάζει το (συνχά παραμελημένο στις μέρες μας) πρόβλημα της δικαιολόγησης της ηθικής κανονιστικότητας εν γένει υπό το φως σύγχρονων θεωρήσεων. Ανασυγκροτώντας τη σχετική πρόταση της Κ. Κόρσγκαρντ (Ch. Korsgaard), αναδεικνύει τον κίνδυνο που διατρέχει μια κονστρουκτιβιστική αντίληψη, η οποία στηρίζεται μόνο σε μια ασθενή έννοια ορθολογικού πράττειν χωρίς προσφυγή σε «μεταφυσικές» αρχές –όπως π.χ. σε μια ισχυρή έννοια της ανθρώπινης ελευθερίας–, να υποχωρήσει στον σχετικισμό. Το πρόβλημα μιας ισχυρής αξιολόγησης της «ανθρώπινης ιδιότητάς» μας («ανθρωπ[ιν]ότητάς» μας) (με βάση την ορθολογικότητα και την ελευθερία) εμφανίζεται υπό διαφορετική προοπτική και στο δεύτερο μέρος της συμβολής του Βιρβιδάκη, που αφορά το κανονιστικό ζήτημα της ορθής κατανόησης και εφαρμογής της κατηγορικής προστακτικής. Φέρνοντας παραδείγματα και από την εφαρμοσμένη ηθική, ο συγγραφέας επισημαίνει θεμελιώδεις δυσχέρειες αυτού του

ζητήματος (π.χ. δυσχέρειες στην εφαρμογή του κριτηρίου της καθολικευσιμότητας του γνώμονα μιας πράξης) και ακολουθεί την πρόταση της Μπ. Χέρμαν (B. Herman) σχετικά με τη χρήση «κανόνων ηθικής σημασίας», οι οποίοι καθιστούν δυνατή την κατανόηση του ηθικού χαρακτήρα συγκεκριμένων περιστάσεων. Με την εισαγωγή τέτοιων στοιχείων στην ηθική θεωρία τίθεται, όμως, εκ νέου το ερώτημα του συντονισμού τους με τον ηθικό νόμο υπό την αυστηρή του έννοια, καθώς και το γενικότερο ερώτημα σχετικά με τη διαφαινόμενη ανάγκη μας σήμερα να προσφύγουμε σε στοιχεία τα οποία θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι «νοθεύουν» την αρχική ηθικοφιλοσοφική σύλληψη του Καντ.

Το δεύτερο κείμενο της ενότητας συνεχίζει, με μια έννοια, αυτό τον τελευταίο προβληματισμό σχετικά με τη σύνδεση της καντιανής ηθικής με προνεωτερικά στοιχεία, αντιμετωπίζοντάς τον όμως κατά κύριο λόγο μέσα από μια ιστορική προοπτική (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν θέτει εμμέσως και συστηματικά ερωτήματα σχετικά με την ορθή σύλληψη π.χ. της έννοιας της αρετής). Ο Βόλφγκανγκ Ερτλ (Wolfgang Ertl) εκκινεί από την αντιπαράθεση μεταξύ αρεταϊκών και καντιανών ηθικών θεωριών στο δεύτερο μισό του περασμένου αιώνα και διαπιστώνει έλλειμμα ιστορικού αναστοχασμού στους υπερασπιστές του Καντ, οι οποίοι προσπάθησαν να δείξουν (ενάντια στον ισχυρισμό των υποστηρικτών της αρεταϊκής ηθικής) ότι ο τελευταίος δεν αγνοούσε κλασικά ηθικά προβλήματα όπως η αρετή, ο χαρακτήρας, τα συναισθήματα κλπ. Το έλλειμμα αυτό συνίσταται, κατά τον Ερτλ, στη σύνδεση του Καντ κατευθείαν με την αρχαία ελληνική φιλοσοφική παράδοση, με παράκαμψη του πιο πρόσφατου γ' αυτόν μεσαιωνικού παρελθόντος. Ωστόσο, τουλάχιστον το πρόβλημα του φυσικού σκοπού του ανθρώπου είναι κεντρικό, τόσο για μεσαιωνικούς στοχαστές όπως ο Θωμάς Ακινάτης όσο και για τον Καντ, και επιτρέπει κατ' αρχήν να παραλληλίσουμε τις τοποθετήσεις τους. Ο Ερτλ παίρνει ως αφορμή την αντιπαράθεση μεταξύ του Μακιντάιρ (MacIntyre) και της Ονίλ (O'Neill) σχετικά με την καντιανή θεωρία της αρετής, για να συγκρίνει την τελευταία με εκείνη του Θωμά Ακινάτη. Σε ένα πρώτο βήμα, ανασυγκροτεί κριτικά την ερμηνεία του Μακιντάιρ για την ακινάτεια σύνθεση μεταξύ αυγουστινισμού και αριστοτελισμού,

προκειμένου να κατανοήσει την ακινάτεια διάκριση μεταξύ πρωτογενών («εμφυσούμενων») και δευτερογενών (επίκτητων) αρετών. Στη συνέχεια συγκρίνει τη διάκριση του Ακινάτη με τη διάκριση του Καντ μεταξύ νοούμενων και φαινόμενων αρετών. Ο συγγραφέας δείχνει ότι η έννοια των αρετών διατηρεί τη βαρύτητά της και στον Καντ, υπό την έννοια μάλιστα των τελειοποιούμενων ικανοτήτων. Στο τελευταίο μέρος της συμβολής του, ο Ερτλ συγκρίνει την έννοια της εμφυσούμενης αρετής της αγάπης με την καντιανή έννοια του σεβασμού, εντοπίζοντας αξιοσημείωτες ομοιότητες ως προς τον ρόλο που επιτελούν, αλλά και ως προς την υπερφυσική τους προέλευση. Στα συμπεράσματά του ο συγγραφέας χαράσσει τις γενικές κατευθύνσεις μιας νέας (ιστορικής αλλά και συστηματικής) ερευνητικής προοπτικής.

Τέλος, στο τρίτο κείμενο της ενότητας, στοιχεία της σύγχρονης συζήτησης για την πρακτική φιλοσοφία του Καντ χρησιμοποιούνται για την εξυπηρέτηση ενός ερμηνευτικού-εξηγητικού σκοπού. Το ζητούμενο είναι εδώ η αποσαφήνιση της έννοιας του γνώμονα που, παρά τον θεμελιώδη ρόλο της στην καντιανή ηθική (εφόσον η αποτίμηση της ηθικής ποιότητας μιας πράξης συνίσταται, σύμφωνα με την πρώτη διατύπωση της κατηγορικής προστακτικής, στον έλεγχο της καθολικευσιμότητας του γνώμονα μιας πράξης), παραμένει από ορισμένες απόψεις προβληματική και αδιευκρίνιστη. Ο Κωνσταντίνος Σαργέντης αναλαμβάνει αυτή την αποσαφήνιση, εκκινώντας από τη θέση ότι δεν πρόκειται για έννοια της (περιγραφικής) θεωρίας της πράξης, αλλά για μια έννοια της ηθικής θεωρίας του Καντ. Στο πρώτο μέρος της μελέτης του εξετάζει αναλυτικά το νόημα του καντιανού χαρακτηρισμού του γνώμονα ως *υποκειμενικής* αρχής του πράττειν (*Θεμελίωση*, IV, 421), δείχνοντας ότι αυτός ο υποκειμενικός χαρακτήρας του συνδέεται κατά βάση με την περατότητα του πράττοντα. Η σύνοψη των βασικών χαρακτηριστικών των γνωμόνων σε οκτώ σημεία προετοιμάζει το πέρασμα στο δεύτερο μέρος του κειμένου, καθώς αναδεικνύει ήδη τη σύνδεση των γνωμόνων με σταθερές αποφάσεις του πράττοντος και τελικά με την έννοια του *χαρακτήρα*. Στο δεύτερο μέρος της συμβολής του, ο Σαργέντης συνδέει τον προβληματισμό γύρω από τη φύση της έννοιας του γνώμονα με τη σύλληψη της καντιανής ηθικής ως *ηθικής του φρονήματος* καθώς και με το πρόβλημα της ελευθερίας και του

καταλογισμού των πράξεων. Με βάση χωρία του Καντ, ερμηνεύει το φρόνημα ως μεταγνώμονα που καθορίζει τη συγκρότηση των γνώμωνων, και άρα ως τον πυρήνα του ηθικού χαρακτήρα του ανθρώπου. Επικαλούμενος την περίφημη «θέση ενσωμάτωσης» του Άλλισον, ο Σαργέντης υποστηρίζει ότι, τόσο στην επιλογή του φρονήματος όσο και στη συγκρότηση των γνώμωνων όσο, τέλος, και στην εφαρμογή τους σε συγκεκριμένες περιστάσεις, εμφιλοχωρεί το «ελεύθερο ενέργημα» της ενσωμάτωσης ενός ελατηρίου με ηθικό ή μη ηθικό χαρακτήρα. Αυτή η ανάγνωση, η οποία στηρίζεται τελικά σε μια ηθική κατανόηση του γνώμονα στη σύνδεσή του με την έννοια του φρονήματος, φιλοδοξεί να διευκολύνει επίσης τη συνεπέστερη εξήγηση των θέσεων γύρω από το κακό που ο Καντ αναπτύσσει στο ύστερο έργο του για τη *Θρησκεία*.

Η δεύτερη ενότητα («Πρακτικός Λόγος, αισθητικότητα και ευδαιμονία») αφορά, όπως ήδη σημειώθηκε, την υπεράσπιση της καντιανής ηθικής φιλοσοφίας απέναντι σε κριτικές που σχετίζονται κυρίως με τον φορμαλισμό, τον λογοκεντρισμό και αντιευδαιμονισμό της. Στην πρώτη από τις τρεις σχετικές συμβολές, ο Κώστας Ανδρουλιδάκης μάς δίνει μια συνολική εικόνα των βασικότερων κριτικών που έχουν διατυπωθεί ενάντια στην καντιανή ηθική, καθώς και μια σειρά υποδείξεις σχετικά με το γιατί αυτές οι κριτικές μπορούν να θεωρηθούν αβάσιμες, αν επιμείνει κανείς στην ορθή κατανόηση των θέσεων του Καντ. Αφού κατηγοριοποιήσει τις κριτικές αυτές υπό τους τίτλους του «εγωισμού», του «υποκειμενισμού», του «φορμαλισμού» (και του συναφούς «αντιευδαιμονισμού») και, τέλος, της «λογοκρατίας» ή «νοησιαρχίας», ο Ανδρουλιδάκης εξετάζει χαρακτηριστικούς εκπροσώπους καθεμιάς απ' αυτές τις προσεγγίσεις. Την κατηγορία περί του κρυμμένου εγωισμού ως της αληθινής ρυθμιστικής αρχής της καντιανής ηθικής βρίσκει κανείς στον Σοπενάουερ. Ο συγγραφέας υποδεικνύει τη φυσιοκρατική πλάνη στην οποία υποπίπτει ο Σοπενάουερ και προχωρά στη συζήτηση της κριτικής στον υποκειμενισμό της καντιανής ηθικής θεωρίας, την οποία διατύπωσε παραδειγματικά ο Ν. Χάρτμαν. Ανατρέχοντας σε χωρία της *Θεμελίωσης για τη μεταφυσική των ηθών*, ο Ανδρουλιδάκης τονίζει τον αντικειμενικό χαρακτήρα των ηθικών αρχών, που απορρέουν από τον καθολικό ανθρώπινο Λόγο.

Στο τρίτο μέρος ο συγγραφέας ανασκευάζει την πολύ διαδεδομένη κριτική στον καντιανό φορμαλισμό, παίρνοντας ως παράδειγμα τις σχετικές αναλύσεις των Μ. Σέλερ και Ν. Χάρτμαν. Η άποψη του Ανδρουλιδάκη είναι ότι, παρόλο που η καντιανή ηθική δίνει πράγματι έμφαση στη μορφή, δεν αγνοεί καθόλου το περιεχόμενο, και υποδεικνύει ότι το καθήκον συνδέεται πάντα και με ένα αντικείμενο της βούλησης ή έναν σκοπό ή ένα περιεχόμενο με καθολική ισχύ. Τέτοια περιεχόμενα είναι ειδικότερα η ανθρώπινη προσωπικότητα, το ύψιστο αγαθό (η σύνδεση ηθικότητας και ευδαιμονίας υπό τον όρο της πρώτης) και η ύστερη έννοια των «σκοπών που είναι συγχρόνως καθήκοντα». Τέλος, ο συγγραφέας αναφέρεται στην κριτική των Σέλερ και Χάρτμαν στον λογοκρατικό χαρακτήρα της καντιανής ηθικής, επισημαίνοντας τον ρόλο των συναισθημάτων στην καθημερινή πρακτική, αλλά και την προτεραιότητα του λόγου στον ηθικό αναστοχασμό.

Η δεύτερη συμβολή της ενότητας, αυτή του Μάνφρεντ Γκαβλίνα (Manfred Gawlina) συνδέει την προβληματική του Ανδρουλιδάκη με πιο πρόσφατες αντιπαραθέσεις γύρω από την ηθική φιλοσοφία του Καντ. Εκκινεί ακριβώς από το τελευταίο ερώτημα που θέτει ο Ανδρουλιδάκης σχετικά με τον υποτιθέμενο νοησιαρχικό λογοκεντρισμό της καντιανής ηθικής, επικεντρώνοντας την προσοχή του στην ιδιαίτερη φύση της συνθετικότητας της ηθικής κρίσης και θέτοντας συγχρόνως υπό αμφισβήτηση τη στερεότυπη άποψη ότι η ηθική σύνθεση είναι καθαρά νοητική και «αμόλυντη» από κατ' αίσθηση στοιχεία. Μέσα από αυτό το πρίσμα, ο Γκαβλίνα θέτει για άλλη μια φορά υπό συζήτηση το πρόβλημα του φορμαλισμού, του ρόλου των κινήτρων και εν γένει της αισθητικότητας στην ηθική κρίση και πράξη, δηλαδή το πρόβλημα της ορθής κατανόησης της σχέσης μεταξύ μορφής και περιεχομένου στην καντιανή ηθική. Στο πρώτο μέρος της συμβολής του εντοπίζει δύο ανταγωνιστικές ερμηνείες της καντιανής ηθικής, μια «εμπειριστική» (π.χ. Ρ. Λάουντεν [R. Louden]) που δίνει έμφαση στον *a posteriori* χαρακτήρα της ηθικής συνθετικότητας και μια «ορθολογιστική» (π.χ. Μ. Γκερού [M. Geroult]) που θέλει να αποκαθάρει πλήρως την τελευταία από εμπειρικά-αισθητηριακά στοιχεία. Στο δεύτερο μέρος ο Γκαβλίνα αναπτύσσει τη δική του (ενδιάμεση) θέση περί της ηθικής συνθετικότητας: Ο *a priori* χαρακτήρας της δεν αντιφάσκει, κατά την άποψή του,

με τη συμπερίληψη ή τη «διαχείριση» στοιχείων της αισθητικότητας (δηλαδή των ροπών, συναισθημάτων κλπ.) – στοιχεία που συμπεριλαμβάνονται βεβαίως στην ηθική κρίση και πράξη με βάση τη μορφική, a priori, «δομική» ή «χωροχρονική» διάστασή τους. Έτσι η ηθική σύνθεση αποκτά συγκεκριμένο χαρακτήρα, καθώς περιλαμβάνει εσωτερικά κίνητρα με χωροχρονική υφή, παραμένοντας παρ' όλα αυτά a priori. Συνολικά, όπως καθίσταται φανερό και στο τρίτο, συμπερασματικό μέρος της συμβολής του, ο συγγραφέας συνηγορεί υπέρ μιας ευρύτερης και συγχρόνως πιο συγκεκριμένης έννοιας της ηθικής συνθετικότητας, ικανής να δώσει όχι μόνο αρνητικούς (μέσω αυτού που πρέπει οπωσδήποτε να αποφεύγεται), αλλά επίσης θετικούς-περιεχομενικούς προσδιορισμούς του ηθικού δέοντος.

Αυτή η έννοια της συνθετικότητας –που οπωσδήποτε θέτει υπό διαφορετικό φως τον καντιανό φορμαλισμό των «καθολικών νόμων», στοχεύοντας επίσης στον εμπλουτισμό της καντιανής ηθικής με μια ισχυρή φυσική-αισθητηριακή-ευδαιμονιστική διάσταση– ανακινεί κατ' επέκταση το πρόβλημα σχετικά με τη θέση της ευδαιμονίας στο ηθικοφιλοσοφικό έργο του Καντ. Η τελευταία συμβολή της ενότητας, αυτή του Βίλχελμ Φόσενκουλ (Wilhelm Vossenkuhl), διερευνά ακριβώς τη σχέση ηθικότητας και ευδαιμονίας, μέσα από την αντιμετώπιση του φημισμένου «τρίτου ερωτήματος» του Καντ: «Σε τι μου επιτρέπεται να ελπίζω;» Πράγματι, ενώ το αυτονόητο αντικείμενο της ανθρώπινης ελπίδας είναι για τον Καντ η ευδαιμονία, αρκετά δυσχερέστερη αποδεικνύεται η αντιμετώπιση του ερωτήματος σχετικά με τους όρους υπό τους οποίους μας επιτρέπεται να τρέφουμε την ελπίδα γι' αυτήν. Αναλύοντας, σε ένα πρώτο βήμα, το ερώτημα του Καντ, ο Φόσενκουλ αναδεικνύει την ηθική-κανονιστική του υφή, εφόσον αναφέρεται στην ελπίδα που αποτελεί μέρος του ηθικού φρονήματος των ανθρώπων. Γιατί όμως τότε το ερώτημα για την επιτρεπτή ελπίδα για ευδαιμονία δεν είναι απλώς μέρος του ερωτήματος «τι οφείλω να πράττω»; Ο συγγραφέας υποδεικνύει το γεγονός ότι στην πρώτη *Κριτική* η ελπίδα για ευδαιμονία συνδέεται με την αθανασία της ψυχής, την οποία πάλι μπορεί να εγγυηθεί μόνο ένας Θεός, τον οποίο θα πρέπει να υποθέσουμε θεωρησιακά ως υπαρκτό. Προκύπτει όμως έτσι ο κίνδυνος κατάλυσης της ηθικής αυτονομίας με τη μετατροπή της θεϊκής εγγύη-

σης της αθανασίας σε ετερόνομο κίνητρο του ηθικού πράττειν. Ο Φόσενκουλ εξετάζει μια σειρά απαντήσεις του Καντ σε αυτό το πρόβλημα: την ιδέα της αυτοαμφιβόμηνης ηθικότητας ή την ελπίδα της ηθικής προόδου, τέλος τη σύνδεση της ηθικής με τη θρησκεία που αναπτύσσεται από τη δεύτερη *Κριτική* και μετά. Στο ύστερο έργο του Καντ, η ελπίδα για ευδαιμονία, η οποία συνδέεται με την αξιότητα που κατακτά κανείς με τις δυνάμεις του, συμπληρώνεται από την ελπίδα για δικαίωση, η οποία όμως υπερβαίνει τις δυνατότητες του ανθρώπου και μπορεί να στηριχτεί μόνο στην πίστη στην αποκάλυψη. Στο τελευταίο μέρος του κειμένου του, ο Φόσενκουλ συνδέει τους στοχασμούς του Καντ με τη στάση μας απέναντι σε ανάλογα ερωτήματα για τη σχέση μεταξύ ηθικότητας, ευδαιμονίας και μεταφυσικής πίστης σήμερα.

Το πρώτο κείμενο της τρίτης ενότητας («Πρακτικός Λόγος, θρησκεία, πολιτική») αποτελεί άμεση συνέχεια και εμβάθυνση των αναλύσεων του Φόσενκουλ σχετικά με τη σχέση μεταξύ της αυτόνομης ηθικής και της καντιανής «θρησκείας του Λόγου». Ο Μαξιμίλιαν Φόρσνερ (Maximilian Forschner) εκκινεί εδώ από διατυπώσεις της πρώτης *Κριτικής* που αποδίδουν στην πίστη του Λόγου τον ρόλο κινήτρου του ηθικού πράττειν. Αντιτιθέμενος σε ευρέως διαδεδομένες ερμηνείες, ο Φόρσνερ διατείνεται ότι, για τον Καντ, το ελατήριο του ηθικού πράττειν συνίσταται αφενός στο συναίσθημα του σεβασμού προ του νόμου, και αφετέρου στην ελπίδα για το ύψιστο αγαθό, που συνδέεται με την πίστη του Λόγου. Με την έννοια του ύψιστου αγαθού ο Καντ συνδέει την ηθικότητα με την αρέσκεια για τη σταθερή ηθική μας διαγωγή, η οποία όμως δεν είναι σε θέση να καθορίσει και τους φυσικούς όρους της ευδαιμονίας μας, γεγονός που θα μπορούσε όμως να θέσει υπό αίρεση το ίδιο το νόημα της ηθικότητας μέσα σ' έναν κόσμο που φαίνεται ν' αδιαφορεί πλήρως γι' αυτήν. Σε ένα δεύτερο βήμα, ο Φόρσνερ εξετάζει την απάντηση του Καντ σ' αυτό το πρόβλημα: την προσφυγή του σε υποθετικές παραδοχές, ικανές να δώσουν νόημα στον κόσμο και στο ηθικό πράττειν. Το καθήκον της πραγματοποίησης του «ύψιστου (παραγόμενου) αγαθού», το οποίο ο άνθρωπος δεν μπορεί να υλοποιήσει αποκλειστικά με τις δικές του δυνάμεις, μας παραπέμπει στην ανάγκη της πίστης του Λόγου ως εξίσου σημαντικού ελατηρίου του ηθικού πράττειν. Με ποια έννοια όμως η πίστη του Λόγου συνιστά ελατήριο;

Στο τελευταίο μέρος της συμβολής του ο συγγραφέας δείχνει ότι, για τον Καντ, η πίστη που προκύπτει από τον Λόγο δεν ανταποκρίνεται μόνο στη θεωρησιακή εικασία περί της ύπαρξης του Θεού, αλλά λειτουργεί επίσης ως ελατήριο, με την έννοια ότι παραμερίζει εμπόδια της ηθικής απόφασης που προέρχονται από την κλίση του ανθρώπου να εξαιρεί τον εαυτό του από την τήρηση των καθολικών κανόνων φοβούμενος ενδεχόμενη απώλεια της ευτυχίας του. Με αυτή την έννοια, η ελπίδα για ευδαιμονία, την οποία τροφοδοτεί η πίστη του Λόγου, έχει εντέλει «αρνητική» και όχι «θετική» (ετερόνομη) λειτουργία ως ελατήριο της ηθικής πράξης.

Η δεύτερη συμβολή αυτής της ενότητας καταπιάνεται με τη θρησκευτική ιδέα της βασιλείας του Θεού, μέσα όμως από το πρίσμα του στοχασμού πάνω στο πρόβλημα της παγκόσμιας πολιτικής. Προκειμένου να εξετάσει τη σχέση μεταξύ των ιδεών του Καντ για τον Θεό και την Εκκλησία και των αντιλήψεών του για την παγκόσμια πολιτική, ο Μαρκ Μιχάλσκι (Mark Michalski) προχωρά σε μια ασυνήθιστη στη βιβλιογραφία σύγκριση των σχετικών θέσεων του τελευταίου με εκείνες του Λάμπνιτς. Στο πρώτο μέρος του κειμένου του ο Μιχάλσκι ανασυγκροτεί την τοποθέτηση του Λάμπνιτς σε σχέση με την ύπαρξη μιας σχέσης εξεικόνισης (Darstellung) μεταξύ της μεταφυσικής βασιλείας του Θεού (του τέλειου κράτους με μονάρχη τον Θεό) και της πολιτικής συγκρότησης του επίγειου, ανθρώπινου κράτους, π.χ. της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας του Γερμανικού Έθνους. Ως βασικά χαρακτηριστικά μιας πολιτικής διάταξης του κόσμου που παριστάνει την απόλυτη μοναρχία του Θεού εντοπίζονται: η σύνδεση της κρατικής δύναμης με την Εκκλησία, η εξισορρόπηση των δυνάμεων στο εσωτερικό και μεταξύ των κρατών με παράλληλη ύπαρξη μιας διαιτητικής αρχής για την περίπτωση συγκρούσεων και, συνακόλουθα, η εφαρμογή και διάδοση ομοσπονδιακών δομών πολιτικής οργάνωσης. Στο δεύτερο μέρος του κειμένου του, ο Μιχάλσκι εξετάζει εν πρώτοις την αντιμετώπιση (και εκκοσμίκευση) ανάλογων ερωτημάτων από τον Καντ στη *Θρησκεία*. Εδώ βρίσκει κανείς την ιδέα μιας ηθικής κοινότητας υπό την ηθική νομοθεσία του Θεού, την οποία ο συγγραφέας παραλληλίζει με τη λαϊμπνιτσιανή ιδέα της βασιλείας του Θεού, εντοπίζοντας ομοιότητες και διαφορές. Το κρίσιμο όμως ερώτημα αφορά τη σχέση

μεταξύ των καντιανών ιδεών περί της βασιλείας του Θεού και των απόψεών του για την παγκόσμια πολιτική. Η ιδέα μιας ηθικής κοινότητας και η ιδέα μιας τελείως δίκαιης πολιτικής κοινότητας συνδέονται μεταξύ τους από τη σκοπιά της «πρόθεσης της φύσης»: από την άποψη όμως των ανθρώπινων προθέσεων απαιτείται (σε αντίθεση με τον Λάιμπνιτς) η διάκριση μεταξύ ηθικής (και θρησκείας) και πολιτικής. Μια μελλοντική κοσμοπολιτική κατάσταση θα έπρεπε να περάσει μέσα από τη συγκρότηση της ανάλογης νομικής και πολιτικής τάξης – κατά προτίμηση προς την κατεύθυνση μιας ομοσπονδιακής δομής, μια κατεύθυνση που φέρνει τον Καντ κοντά στις αντίστοιχες ιδέες του Λάιμπνιτς.

Η τρίτη συμβολή της ενότητας μεταθέτει το κέντρο βάρους στο πεδίο της διερώτησης σχετικά με τους όρους της πολιτικής συγκρότησης ενός διαφωτισμένου ρεπουμπλικανικού καθεστώτος. Η Μαριάννα Ρόχας-Βερμούδες (Mariana Rojas-Bermúdez) εκκινεί από την παράδοση διάκριση μεταξύ «δημόσιας» και «ιδιωτικής» χρήσης του λόγου, την οποία κάνει ο Καντ στο περίφημο δοκίμιό του «Τι είναι Διαφωτισμός;». Εδώ ο Καντ ως δημόσια χαρακτηρίζει εκείνη τη χρήση του λόγου που κάνει κανείς ως λόγιος που αναφέρεται στον «κόσμο των αναγνωστών», ενώ ως «ιδιωτική» τη χρήση που κάνει κανείς με βάση το δημόσιο αξίωμά του ή κατά την άσκηση ενός δημόσιου λειτουργήματος. Προκειμένου να κατανοήσουμε την αντιστροφή του συνηθισμένου νοήματος των όρων, η Ρόχας διεξέρχεται μια σειρά ερμηνείες που της έχουν δοθεί από την εποχή του Καντ έως σήμερα. Επιλέγει ως πιο ορθή την άποψη που θέλει τη διάκριση του Καντ να συνδέεται με την κυβερνητική πρακτική της διαφωτισμένης μοναρχίας του Φρειδερίκου Β΄, στην οποία αναφέρεται ο ίδιος ο Καντ στο δοκίμιό του, και η οποία αναγνωρίζει το δικαίωμα του διαφωτισμού στη σκέψη (δημόσια χρήση) με παράλληλη όμως αυστηρή υπακοή στους νόμους (ιδιωτική χρήση). Σε ένα δεύτερο βήμα, η Ρόχας εξετάζει την καντιανή διάκριση από τη σκοπιά του κοινού στο οποίο αναφέρεται η χρήση του λόγου. Στηριζόμενη και στην άποψη του Λυοτάρ (Lyotard), δείχνει ότι στη διάκριση των χρήσεων αντιστοιχεί η διάκριση μεταξύ της ιδέας της ανθρωπότητας ως γένους (δηλαδή της κοσμοπολιτικής κοινωνίας που βρίσκεται υπό συγκρότηση) και της ανθρώπινης κοινωνίας (ή του [«φαι-

νόμενου] «λαού»). Αν και είναι σαφές ότι ο Καντ επιστρατεύει έννοιες της κριτικής πρακτικής του φιλοσοφίας για να συγκροτήσει το μοντέλο των διακριτών χρήσεων του λόγου, παραμένει το ερώτημα πώς θα πρέπει να ερμηνευτεί πολιτικά το γεγονός ότι πηγή έμπνευσής του είναι το παράδειγμα του Φρειδερίκου. Σε αντιπαράθεση με σχετικές αναλύσεις της βιβλιογραφίας, η Ρόχας εξηγεί το καντιανό μοντέλο ως μια προσπάθεια μεταρρύθμισης της απολυταρχίας μέσω της διαφωτισμένης μοναρχίας, σε μια διαλεκτική διαδικασία που προωθεί σπειροειδώς τον Διαφωτισμό και τις ειρηνικές πολιτικές αλλαγές.

Τέλος, η τέταρτη ενότητα («Αντινομίες της κριτικής φιλοσοφίας») διερευνά διαστάσεις των αντινομικών δομών που αναδύονται στο εσωτερικό του καντιανού κριτικισμού εν γένει, ορίζοντας την ανάγκη της αναζήτησης διαμεσολαβήσεων μεταξύ των χωρισμένων και ανομοιογενών πεδίων π.χ. της θεωρητικής και της πρακτικής χρήσης του Λόγου, της φύσης και της ελευθερίας, της μηχανιστικής και της τελολογικής αναγκαιότητας, του αισθητού κόσμου των φαινομένων και του νοητού κόσμου των νοουμένων κλπ. Η επίλυση τέτοιων αντινομιών αποτέλεσε βεβαίως μέριμνα της θεωρητικής εργασίας του ίδιου του Καντ, αλλά έδωσε επίσης λαβή για τη συγκρότηση άλλων κατευθύνσεων αντιμετώπισής τους, που εκκινούσαν από την κριτική στις καντιανές θέσεις για να προχωρήσουν πέρα απ' αυτές. Τέτοια ρεύματα της μετακαντιανής φιλοσοφίας (π.χ. γερμανικός ιδεαλισμός, φιλοσοφική ερμηνευτική) συνιστούν το φόντο των αναπτύξεων της τελευταίας αυτής ενότητας.

Την ενότητα ανοίγει ο Θεόδωρος Πενολίδης με μια συμβολή που, χρησιμοποιώντας σαν όχημα τη φιχτεανή ανάγνωση του Καντ, αναπτύσσει μια σειρά στοχασμούς που παραπέμπουν εντέλει πέρα από το καντιανό έργο. Στόχος του συγγραφέα είναι η κατάδειξη ενός κρυμμένου, «ατέλεστου» σκεπτικισμού του Καντ, ο οποίος υπονομεύει εντέλει τη μείζονα αναλογία της σχέσης μεταξύ Είναι και νόησης, λόγου και ακολουθίας που καθοδηγούσε παραδοσιακά τη φιλοσοφική σκέψη. Ο Πενολίδης παρακολουθεί την εκδίπλωση αυτής της στάσης του Καντ από την προκριτική μέχρι την κριτική φιλοσοφία του. Ήδη στο πρώιμο έργο του Καντ εντοπίζει αυτή την τάση, που οδηγεί αναπόδραστα σε μια σειρά δυϊσμούς: ύλη και μορφή, έσω και έξω,

πέρας και άπειρο, έννοια και είναι, αρχέτυπος και έκτυπος νους. Όλοι αυτοί οι δυνάμεις παραπέμπουν εντέλει στον χωρισμό της ελευθερίας από τη φύση και οδηγούν στη θέση περί του πρωτείου της ηθικής βεβαιότητας έναντι της θεωρητικής, εφόσον ο άνθρωπος αποτελεί δημιουργική αιτία (όπως ο αρχέτυπος νους) μόνο κατά τη σύλληψη και πραγματοποίηση αγαθών σκοπών. Όμως, καθώς το ιδεώδες των καθαρών ηθικών μορφών είναι χωρισμένο από τη φύση και το Είναι, το απόλυτο μετατρέπεται σε αιωνίως απρόσιτο ιδανικό, που με δυσκολία κρύβει τη σκεπτικιστική του φύση. Στο τρίτο μέρος του κειμένου του ο συγγραφέας χρησιμοποιεί τη φιχτεανή ανάγνωση της καντιανής κριτικής φιλοσοφίας, ως συνεπή ανάπτυξη του γενικού προσανατολισμού της, για να αναδείξει με ακόμα μεγαλύτερη σαφήνεια τον θεμελιώδη σκεπτικισμό της. Επισημαίνει έτσι την αδυναμία του κριτικισμού να συλλάβει τη συνάντηση της γνώσης με τον κόσμο, στον βαθμό που το «έξω» δεν είναι παρά καθορισμός της εσωτερικής κατάστασης του υποκειμένου – γεγονός που συνεπάγεται το παράδοξο μιας προκατηγορικής αιτίας των παθημάτων του υποκειμένου, η οποία νοείται ως πράγμα καθ' εαυτό. Ο συγγραφέας υποδεικνύει τον δρόμο που οδηγεί τον Φίχτε στην αυτοαναφορά της νόησης, στην αυτοσυνείδηση ως θέτουσα το «έξω» σε μια νοητική εποπτεία, η οποία όμως δεν συλλαμβάνεται σύμφωνα με το μοντέλο της παράστασης αλλά με εκείνο της ενεργού πράξης. Η φιχτεανή προσπάθεια να καλυφτεί το οντολογικό έλλειμμα του καντιανισμού χωρίς επιστροφή στην προκριτική μεταφυσική ανοίγει έτσι τον δρόμο του γερμανικού ιδεαλισμού ως εγχειρήματος υπέρβασης του καντιανού σκεπτικισμού.

Το κείμενο του Ηλία Μαρκολέφα προσφέρει μια συστηματική αποσαφήνιση της λειτουργίας της έννοιας του εποπτικού νου στον ίδιο τον Καντ, και κυρίως στην τρίτη *Κριτική*. Η έννοια του αρχέτυπου νου, σε αντιδιαστολή προς την έκτυπη, ανθρώπινη νόηση, δίνει το μοντέλο για τη λύση της αντίθεσης μεταξύ της αισθητικής δεκτικότητας και της νοητικής αυτενέργειας, καθώς και μεταξύ της φυσικής αναγκαιότητας και της ηθικής ελευθερίας, λειτουργώντας έτσι αφενός κριτικά, με την έννοια του προσδιορισμού των ορίων του ανθρώπινου νου, και αφετέρου ρυθμιστικά, με την έννοια μιας οντολογικής αρχής προς την οποία προσανατολίζεται ο ανθρώπινος λόγος. Δεν είναι λοιπόν

τυχαίο ότι η έννοια της εποπτικής νόησης (ως νοητική εποπτεία – *intellektuelle Anschauung*) έπαυξε (όπως υποδεικνύει στη συμβολή του και ο Πενολίδης) σημαντικό ρόλο στη φιχτεανή (και σελινγκιανή) προσπάθεια να ξεπεραστούν οι διυϊσμοί και οι αντινομίες του καντιανού κριτικισμού. Ο Μαρκολέφας διερευνά εξαντλητικά τη διπλή (επιστημολογική και ρυθμιστική-οντολογική) λειτουργία του εποπτικού νου, εντοπίζοντας και αναλύοντας τις τέσσερις θεμελιώδεις μορφές που λαμβάνει –κατά τη γνώμη του– στο καντιανό έργο. Ως πλατωνικός νους, ο εποπτικός νους αναλαμβάνει στην πρώτη *Κριτική* την επιστημολογική λειτουργία της υπόδειξης των ορίων της ανθρώπινης γνώσης, που αφορά μόνο τα φαινόμενα και όχι τα νοούμενα. Στην τρίτη *Κριτική* εμφανίζεται μια παραπέρα λειτουργία του εποπτικού νου, σε ό,τι αφορά τη δυνατότητα σύλληψης οργανωμένων ολοτήτων με εσωτερική σκοπιμότητα. Ως επιστημολογικές κατασκευές, τόσο ο πλατωνικός όσο και ο ολιστικός νους μάς παραπέμπουν ωστόσο στο πρόβλημα της λειτουργίας ενός νου όπου οι ετερογενείς πηγές της γνώσης θα ταυτίζονταν. Την απάντηση δίνουν οι επόμενες δύο μορφές εμφάνισης του εποπτικού νου ως δημιουργικής και ως απόλυτης νόησης. Η πρώτη μορφή αντιστοιχεί στην ιδέα ενός έλλογου δημιουργού των αντικειμένων με βάση αρχές ή έννοιες τις οποίες κατέχει *a priori*. Αυτός ο αρχέτυπος νους δεν γνωρίζει πλέον την ένταση μεταξύ μηχανιστικής αναγκαιότητας (της φύσης) και τελολογικής αναγκαιότητας (με βάση την παράσταση ενός σκοπού), λειτουργώντας έτσι ως υπεραισθητό θεμέλιο της φύσης. Τέλος, με τη μορφή του απόλυτου νου, ο εποπτικός νους γεφυρώνει όλες τις αντινομίες της λειτουργίας του ανθρώπινου Λόγου, δίνοντας την εγγύηση για μια ενιαία απόλυτη αναγκαιότητα.

Το τελευταίο κείμενο της ενότητας και του τόμου, η συμβολή του Γιώργου Ξηροπαΐδη, επικεντρώνεται γύρω από μια άλλη διάσταση της προσπάθειας διαμεσολάβησης μεταξύ των διαφορετικών στιγμών του Λόγου, την οποία βρίσκουμε στην τρίτη *Κριτική* συγκεκριμένα επικεντρώνεται στο πρόβλημα της σχέσης μεταξύ της αισθητικής κρίσης και της ηθικής εμπειρίας. Σημείο εκκίνησης είναι κι εδώ μια αντινομία, εκείνη μεταξύ της φιλοσοφικής τοποθέτησης που θέλει την αισθητική εμπειρία να αποτελεί μια επιμέρους, αυτόνομη διάσταση της νεωτερικής διαφοροποιημένης ορθολογικότητας και της αντίληψης που τη συνδέει

με την εμφάνιση του απολύτου και τη συνένωση των διασπασμένων μορφών ορθολογικότητας σε μια περιεκτική ολότητα. Το πρίσμα για τη διερεύνηση αυτής της αντινομίας, η οποία συναντάται και στο πλαίσιο της ίδιας της τρίτης *Κριτικής*, παρέχει η ανάλυση της κριτικής του Γκάνταμερ στην καντιανή αντίληψη για την αυτονομία του αισθητικού στοιχείου, αλλά και η εξέταση των δυσκολιών που αντιμετωπίζει με τη σειρά της η γκανταμεριανή υιοθέτηση της αντίπαλης θέσης περί της «κυριαρχικότητας» του αισθητικού ως φορέα μιας ανώτερης αλήθειας, της θέσης τελικά ότι η εκτίμηση των έργων τέχνης δεν μπορεί να γίνει ανεξάρτητα από τη γνωστική, ηθική ή θρησκευτική τους σημασία. Έτσι, στο πρώτο μέρος του κειμένου του, ο Ξηροπαΐδης ανασυγκροτεί την κριτική του Γκάνταμερ στην καντιανή «υποκειμενικοποίηση» της αισθητικής και στις συνέπειες που είχε αυτή για την ανάπτυξη των επιστημών του πνεύματος, υποδεικνύοντας την πορεία μέσα από την οποία ο Γκάνταμερ βρίσκει στον ίδιο τον Καντ τα μέσα (π.χ. τη διάκριση μεταξύ ελεύθερης και νοητικοποιημένης καλαισθητικής κρίσης) για μια υπέρβαση της «σκοπιάς του γούστου». Στη συνέχεια, ο συγγραφέας δείχνει με ποιον τρόπο ο Γκάνταμερ εκδιπλώνει αυτή την υπέρβαση χρησιμοποιώντας την καντιανή ανάλυση της ιδιοφυΐας που παραπέμπει στην *κατανόηση της σημασίας* του ωραίου στην τέχνη. Έτσι, στηριζόμενος σε θέσεις του ίδιου του Καντ, ο Γκάνταμερ επανενσωματώνει την αισθητική εμπειρία σε ένα ευρύτερο πλαίσιο (εννοιακής) κατανόησης. Στο τελευταίο μέρος του κειμένου του, ο Ξηροπαΐδης ελέγχει την γκανταμεριανή ανάγνωση του Καντ, για τον οποίο δεν είναι δυνατή η σύλληψη της αισθητικής εμπειρίας ως κατανόησης. Ο Καντ διατηρεί έτσι την αυτονομία της αισθητικής εμπειρίας, θεωρώντας όμως συγχρόνως το αισθητικό στοιχείο ως «σύμβολο της ηθικότητας».

Κλείνοντας την παρουσίαση του τόμου, μερικές τελευταίες διευκρινίσεις σχετικά με την παρούσα έκδοση. Οι παραπομπές στο έργο του Καντ γίνονται κατά κανόνα στην έκδοση της Ακαδημίας των Επιστημών (Akademieausgabe: *Kant's gesammelte Schriften*, αρχικά: Königlich Preußische Akademie der Wissenschaften: Βερολίνο 1900 κ.ε.), με τον συνήθη τρόπο: λατινικός αριθμός για τον τόμο και υπόδειξη της/των σχετικής/ών σελίδας/δων. Σχετική σημείωση που υποδεικνύει

και τις χρησιμοποιούμενες συντομογραφίες για τα έργα του Καντ υπάρχει σε κάθε κείμενο ξεχωριστά. Όπου χρησιμοποιήθηκαν οι ελληνικές μεταφράσεις του Καντ γίνεται, φυσικά, ιδιαίτερη μνεία. Τα ξενόγλωσσα (αγγλικά και γερμανικά) κείμενα των Β. Ερτλ, Μ. Γκαβλίνα και Β. Φόσενκουλ απέδωσε εν πρώτοις ο Παύλος Κλιματσάκης, ενώ τη μετάφραση του κειμένου του Μ. Φόρσνερ έκανε ο Κώστας Σαργέντης· την ευθύνη της επιμέλειάς τους φέρω εγώ. Θα ήθελα εδώ να ευχαριστήσω κατ' αρχάς όλους όσοι συνέβαλαν με τα κείμενά τους σε αυτό τον τόμο για την αβίαστη συνεργασία που είχαμε στη διάρκεια της προετοιμασίας του. Ευχαριστώ επίσης τον Γ. Ζωγραφίδη, ο οποίος ήταν, όπως πάντα, πρόθυμος να με συμβουλευσει σχετικά με ζητήματα ορολογίας και ουσίας. Με ιδιαίτερη θέριμη ευχαριστώ τον Κ. Σαργέντη, χωρίς την πολύπλευρη επιστημονική και ηθική συνδρομή του οποίου το τελικό αποτέλεσμα της επιμέλειας –για το οποίο φέρω βεβαίως μόνος την ευθύνη– θα ήταν σίγουρα κατώτερο. Ευχαριστίες οφείλω, τέλος, στις εκδόσεις Αλεξάνδρεια, για την προθυμία τους να αναλάβουν ένα δύσκολο εκδοτικό εγχείρημα.